

מסת ביקורת

האדם הוא תבנית נוף מולדת או שתיים

נעמה שפי

ערן רולניק, עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל 1918–1948, עם עובד, תל-אביב, 2007, 335 עמודים.

סיפור הבאתה של הפסיכואנליזה לארץ ישראל, שאותו מגולל ערן רולניק בכתיבה מרתקת המגובה במידע היסטורי רחב ובהיכרות מעמיקה עם העולם הפסיכואנליטי, מזמן הרהורים שעניינם זמן ומרחב. האחד, נסיבות הולדתן בו בזמן של הפסיכואנליזה והציונות. שתייהן נבטו מאותה קרקע על ידי חוגים חברתיים ואינטלקטואלים נושקים אם לא חופפים בחלקם; שתייהן זכו לאינסוף פרשנויות, ולפיכך סביב כל אחת מהן נסובו לא מעט מאבקי אידאולוגיה ויוקרה. אופן קליטתה של הפסיכואנליזה במקום שבו יושמה הציונות הלכה למעשה מעלה עוד שתי מחשבות. האחת נוגעת למידת התאמתו של רעיון הפסיכואנליזה לחברה חלוצית הטרודה בכעיות קיומיות, הנאחזות ביש ועדיין קשורה בטבורה לאין שנתר מאחור. האחרת נוגעת באופן שבו אותה חברה חלוצית עמלנית, שרירית בעיני עצמה, בחרה לחבק את אבי הפסיכואנליזה. אחרי שחשו עצמם חסונים דיים אימצו אנשי הרוח של ארץ ישראל שורה של אינטלקטואלים שספק אם יהדותם עמדה במרכז חייהם. תחת קולמוסיהם עבר פרויד את מה שעשה

בעצמו לדמותו של משה.¹ אחרי שדחו את רעיון הפסיכואנליזה על הסף, חיבקו אותו אנשי רוח ארצישראלים חיבוק דב למטרות מובחנות, כאילו היה 'משלהם' – יהודי וציוני מאמין. בניגוד לדממה של משה המנוח, פרויד עוד היה בסביבה כדי להשיב, גם אם במידה לא מבוטלת של שניות.

לידתה של הפסיכואנליזה בימי בין השמשות של העולם המערבי, בימים שבהם נסוגו מאורות ישנים מפניהן של זריחות חדשות ובוהקות, בימים שדומה היה כי הכול נשטף באור נגוהות של חשיבה חדשה, רציונלית ופורייה, ששמה לאל רעיונות בני מאות שנים למען פרשנויות חדשות. בשלהי המאה התשע-עשרה נראה היה שהעולם משתנה במהירות ובקיצוניות. האירופים יצאו זה כבר מן המערב הישן אל מערב חדש, מסטורי ומבטיח, ובהמשך פרשו זרועות אל שאר העולם. הם חוו שלוש מהפכות – בצרפת, באנגליה וגם בצפון אמריקה – שהולידו תפיסות חדשות על מקומו של הפרט בחברה, שרטטו מכונות שייצרו יותר מוצרים בפחות זמן ואפשרו את מכירתם של פריטים רבים יותר לכל דורש. הם הוטרדו מהתרבותם של אורגניזמים בטבע וחשפו את מוצאם-שלהם, המין השולט, המין שבצד הרציונליות שלו מבעבעת כל העת אי-רציונליות דינמית לא פחות. אותם ימים היו גם ימי התום האחרונים שלפני 'המלחמה הגדולה', שלימדה שאין השינויים מחליפים קיים כלשהו אלא יוצקים יסודות חדשים שתנוודותיהם יימשכו עוד זמן רב ואף יחריפו. אחרי השבר שחשפה המלחמה הגדולה באה מלחמה נוראה ממנה, שריסקה את האמונה בכל מה שנתפס אי פעם כתרבות, כקידמה, והולידה אותן מחדש ספקניות יותר עד שקמו על הוגיהן ונהיו זחוחות מתמיד. לכן דומה שצמיחתה של ההגות הפסיכואנליטית והפרקטיקה שלה היו הדבר הנכון במקום הנכון ובזמן הנכון. במקום שבו רועדת הקרקע בתסיסה אינסופית של יצירה חדשה, תסיסה שעתידיה להתחלף בהרסנות חסרת מעצורים, אך טבעי הוא שיעלו גם מחשבות על תיקונו של היחיד – היוצר בהבל פה וההורס במחי יד. המחשבות הללו נולדו בווינה, אחד מכמה מרכזים שפעלו בשפה הגרמנית ובתוך תחום התרבות הרחב של עולם ההגות הגרמני. אי השקט האירופי, שהיסטוריונים של תרבות מסמנים אותו במפנה המאה התשע-עשרה, הנץ בעיני מאה שנים מוקדם יותר, מן הרגע שבו קבוצות גדולות והולכות מחקו נורמות ארוכות שנים ויצרו – בכוונה תחילה או בשל נסיבות מקומית – חלופות להרגלים הישנים. המבנים הנושנים של הפאודליזם פינו את מקומם ליחסים הייררכיים חדשים, שבמסגרתם ניתנו ליחידים יותר חירויות ואפשרויות להביע את דעותיהם. שיאו של אי השקט של מפנה המאה התשע-עשרה נקשר למרכז אירופה, שתוך שנים ספורות הייתה ללוע הר געש הקורס לתוך עצמו ובלוע כל חלקה טובה. שם, כאילו ראה זיגמונד פרויד את הנולד, הפציע גם רעיון חדש להבנת האדם המודרני, הנמרט בין תשוקות ופחדים קמאיים לבין תמורות המטלטלות את חייו ללא הרף.

1 זיגמונד פרויד, משה האיש ואמונת הייחוד, תרגום: משה אטר, תל-אביב 1978 [1937].

באותו אזור ובאותו זמן נהגו גם מחשבות על הלאומיות המודרנית של אומה עתיקה. היהודים, מיעוט אתני – מקצתו דתי ומקצתו מתבולל – ביקשו גם הם תיקון. היה זה תיקון נרחב וקולקטיבי, שבמסגרתו ביקשו מקום מוגדר בחברה הסובבת אותם ובעולם הרחב שראו לנגד עיניהם. מקום שבו תהיה להם פינה משלהם שבה, כך הרהיבו לחלום, יחושו רצויים ובטוחים. הם הגדירו לעצמם אני קולקטיבי חדש, שאותו ביקשו לבנות באורח מושכל. 'אני' בעל מכנים משותפים רחבים יותר מאשר דת עתיקה והיסטוריה מקדמת הימים. הם ביקשו להיות 'אני' ככל סביבותיהם – עם שפת חולין מלאה וגמישה, עם מוסדות משל עצמם, עם מקום יישוב מוגדר שאותו יבנו כמו ידיהם, שיתחסנו וילכו.

אולי אין זה מקרה ששתי המחשבות, על תיקונם של יחידים ועל תיקונה של קבוצה ייחודית, נולדו באותה עת של בין השמשות. עת שבה טלטלות חברתיות היו עלולות לגדוע רעיונות ותיקים, אך גם לעורר חשיבה חדשה על מקומם של פרטים וקבוצות בחברה. אולי, כפי שנטען לא אחת, אין זה מקרה שיהודים הם שהגו את יסודותיהן של שתי המחשבות על מקומם החברתי-תרבותי של פרטים ושל קבוצה אתנית.

מעניין מה היה משיב על כך פסיכואנליטיקאי בן זמנו של פרויד, אולי אחד מתלמידיו שהיגרו לארץ ישראל וביקשו לתקן את החברים בחברה המתקנת עצמה. אילו אפשרה מכונת זמן מתוחכמת להביא את ההרהורים האלה אל חדר עבודתו של פסיכואנליטיקאי ארצישראלי, היה עלינו לפתור תחילה לא רק את בעיית ציר הזמן המבלבל – היודע את העתיד הנחבא עדיין מעיני המטפל וגלוי לעינינו – אלא את בעיית השיח על רמותיו השונות. לדידו של הפסיכואנליטיקאי, המסגרת שבה הוא פועל היא היישוב היהודי בארץ ישראל, שנתקל בקשיים מול האוכלוסייה הערבית הוותיקה באזור ומול שליטים זרים המבקשים לשמור על שקט בין שתי החברות. היכרותו של הפסיכואנליטיקאי עם פחדים קמאיים ואפילו עם החרדות שעוררה המלחמה הגדולה לא הייתה מספיקה כדי לפענח את החרדה הקיומית שממיטה פצצת האטום על תושביו הנוכחיים של המזרח התיכון. במובן זה לא בטוח שחוקר הנפש היה עומד על הניואנסים החבויים בהרהורים שהובאו לפניו. אבל בעיה זו הייתה משנית למכשלת היסוד: מטפל שזה מקרוב עזב את אירופה היה מתקשה לפענח את הרבדים בלשונו המשוכללת של יליד הארץ שגדל בשפה העברית וכל עולם המושגים שלו נטוע בה; האם העברית שלו הייתה מספיקה לשיחה? האם היא הייתה מספיקה לשיחה עם בני זמנו שבאו מרקעים תרבותיים מגוונים ושליטתם בשפה המשותפת אינה אחידה?

מה שנראה היום כחומה בצורה שהייתה מפרידה בין המטופל האפשרי למטפל ההיסטורי הוא כלי היסוד להבנת הקסם והקושי שבייבוא רעיונות הפסיכואנליזה לארץ ישראל. לכאורה הפסיכואנליזה היא עוד פריט תרבות שיובא מן התרבות הגרמנית לזו העברית. התרבות העברית ינקה לקירבה שלל תפיסות שמקורן במרכז אירופה: דרכי

בנייה והתיישבות, שיטות מסחר ובנקאות, דפוסי רווחה ורפואה, רעיונות חקיקה ומשפט, שיטות הוראה ותפיסות חינוך, ושלל רפרטוארים תרבותיים – מוסיקה, מחזות, ספרות יפה וספרות עיון. כתביו של פרויד, ממשיכיו ומבקרי, היו רק חלק מספרות העיון שתורגמה לעברית עוד בימי היישוב, ואלה היו רק חלק מאוסף רעיונות ששטפו את החברה המערבית מאז שלהי המאה השמונה-עשרה. אלא שהספרות הפסיכואנליטית והאנשים שביקשו ליישם את רעיונותיה בחברת היישוב הגדלה היו הרבה יותר מ'עוד פריט תרבות'. הם ייצגו רעיון שנתקל בסקרנות ובחדשנות בכל מקום שאליו הגיע. הם הביאו עמם תפיסת עולם שזה מקרוב נולדה ועימתו את החלוציות שבהגות עם החלוציות הפיזיות שאותה יישמו אנשי היישוב הלכה למעשה. למעשה הם הביאו אידאל חדש אל תוך חברה אידאליסטית רכה בשנים. כשם שיכלו החלוציות והאידאליזמים להשתלב אלה באלה, כך יכלו להתנגש. שני הדברים קרו בעת ובעונה אחת.

בבואה לארץ ישראל הייתה הפסיכואנליזה תורה חדשה שעוד נאבקה על דמותה בין הזרם המייסד, שאביו היה פרויד, לבין תת הזרמים שכווננו תלמידיו – חלקם ברוחו וחלקם על ידי שהפנו לו עורף. את המריבות האירופיות הטיבו ראשוני הפסיכואנליטיקאים לייבא לארץ ישראל. הם ביקשו את חסותו הרוחנית של האב המייסד, ולימים התברר שנסיבות פוליטיות רחבות יותר הפכו אותם לחלק מכלל המבקשים לעצמם מעמד של 'יורשים מוסמכים' ברחבי העולם המערבי. עוד כמה מעקשים ייחודיים אפיינו את הפסיכואנליזה הארצישראלית, מעבר לדחייה היסודית שלה על ידי אנשי האוניברסיטה העברית. כאמור, הפסיכואנליזה הגיעה לארץ כחלוצה בין חלוצים. החברה היישובית הייתה עסוקה בהקמה, בבנייה, בייסוד, בהפרחה של כל דבר ועניין העולים על הדעת: מבניית יישובים ועד כינון מערכת חינוך, מהפרחת השממה ועד הקמת משפחה חדשה. לא פרטים סתם הרכיבו את חברת היישוב, אלא אנשים בודדים שעזבו את מחוזות ילדותם, לרוב גם הורים, משפחה וחברים, ועשו את דרכם לעולם חדש עם חברים חדשים, בני זוג חדשים ומשפחה חדשה. רבים מהם היו תלויים מעולמם הישן והותשו משלל ההתמודדויות הלא פשוטות שהתגלגלו לפתחם. התמודדויות פיזיות עם סביבה שונה בתכלית, חמה ומסנוורת, עם חובה לבנות כמו ידיהם את בתיהם החדשים; והתמודדויות נפשיות עם הצורך להתאים עצמם לחברה שאליה התחברו אידאולוגית, אך לא בהכרח נפשית.

הפסיכואנליזה יכולה הייתה לשמש להם מושיע: הם היו יכולים לגולל בפני אנשי מקצוע את הקושי להיפרד מן המוכר והחומל ולהיתקל בזר והמאתגר, ואלה היו נותנים בידיהם כלים להתמודדות. האנשים שהציעו להם את שירותיהם כרופאי נפש היו עשויים להבין ללבם. אם לשפוט על פי האופן שבו הציגו עצמם העולים – הפסיכואנליטיקאים, הרי שהם – בניגוד לגרעין המרכז אירופי הקשה ובראשו פרויד –

דווקא התחנכו בסביבה לא מתבוללת וספגו ערכי ציונות עוד בביתם. מקס אייטינגון, למשל, שלא הציג עצמו כ-Ostjude כל עוד השתלב יפה בקבוצת התלמידים הנבחרים של פרויד, התעורר לזכור את עברו עם עלייתו לארץ ישראל. אם אכן היה ציוני מבית או ששכתב את עברו למען עתידו – קשה לדעת. אבל משעה שהגיע לארץ ישראל היה פתוח לשמוע את בעיות המקום כהווייתן ולגשת אליהן מעמדה אמפטיית. האם האמפטיה יכולה הייתה לגשר על פערים לשוניים ותרבותיים בינו לבין מהגרים מארצות אחרות? האם העברית אכן שימשה גשר בין אוסף הזרים שאידאולוגיה דומה זימנה אותם לארץ חדשה זרה להם?

חשובה יותר היא השאלה עד כמה התאימה התבנית שעוצבה במרכז אירופה לארץ ישראל. אמנם הן הפסיכואנליזה הן הציונות היו נתונות במעמד חלוצי. אבל במצב הנתון של החלוצים הציונים שמימשו הלכה למעשה את רעיון ההתיישבות, ספק אם פענוח צפונות נפשם על ידי חלוצי הפסיכואנליזה היה פעולה יעילה. אנשי היישוב היו נתונים לא רק בהתמודדויות יומיומיות, כי אם גם במאבק מתמיד על היכולת להינתק מן העולם האירופי שאותו עזבו. העדר הסביבה הישנה – המשפחתית, החברתית, התרבותית והפיזית – עורר פעמים רבות רצון להימנע ממחשבה עליו, בוודאי מדיבור. והרי ידוע שחלק מן האידאל החלוצי שהתגלגל בדמותו של הצבר היה שמירה על שני קולות: הקול המדבר, הנאבק על הקיום ופועל למען השגת מטרותיו; והקול השותק, הכולע את קשייו לעצמו ולכלל היותר כותב עליהם בהסתר למען יתגלו רק ברגע שאחרי. בתוך מערכת הלחצים שבה חיו החלוצים – אשר היו נתונים בצבת בין הצורך לקיים עצמם והחובה להתרכז במעשיהם בארץ ישראל לבין מניעת הפרעה לחייהם הנוכחיים באמצעות טשטוש זיכרונותיהם האירופיים – הייתה אי הבעת הרגשות כלי התמודדות סביר עם הניתוק מאירופה. על אחת כמה וכמה היה זה כלי יעיל כאשר אירופה עצמה החלה להינתק משורשיה עד שכמעט איבדה עצמה לדעת.

במובן זה, ייתכן שהבאת הפסיכואנליזה לארץ ישראל הייתה כפייתה על היישוב הר כגיגית. תהא ציונותם של ראשוני הפסיכואנליטיקאים הארצישראלים עמוקה ככל שתהא, בסופו של דבר הם היו אינטלקטואלים לובשי חג שביקשו ללשכותיהם חלוצים בכגדי עבודה. עקרונית, הצדק היה עם הפסיכואנליטיקאים: רבים הסיכויים שלחלוצים הייתה בטן מלאה לפרוק בפניהם. סביר מאוד שניסיונם של החלוצים לקרום עור וגידים של מעשה לרעיונות מופשטים, חשף סתירות רבות בין אידאה לפרקטיקה. הלא כך היה הדבר גם ביחס לפסיכואנליזה? האם לא אירע שתבניות אירופיות שזיהו מתחים נפשיים המתקיימים בחברת שפע התאימו פחות – אם בכלל – לחברה ענייה שעדיין בונה את עצמה? זאת ועוד: האם באווירה התזזיתית של בניית ארץ חדשה אפשר היה לחוות טיפול סבלני בנפש דואבת, הקרועה בין אידיאל לגעגוע? האם טוב היה לטלטל עוד את הנפש שהייתה חסרת מנוחה כך או כך? האידאל של מתן סעד נפשי התפתח במדינות

המערב המבוססות. האם הוא התאים לחברה שאוכלוסייתה והרקע התרבותי שלה מגוון מאוד ומצבם הכלכלי של הפרטים בה נע בין דלות מוחלטת לבין שובע יחסי? עולה רוסי שערך רולניק מצטט בספרו, אדם המבקש במכתב מכמיר לב לקבלו לטיפול חרף עוניו, הוא סמל לבעיה הרחבה. יש לו לב שבור, אבל אין לו כסף והוא חושש שגם שפה משותפת לשיחה עם המטפל לא תימצא לו. האם יצליח חניך וינה להקל מעט על כאביו של הרוסי המיוסר? האתיקה של הפסיכואנליזה מחייבת להקדיש שעות עבודה רבות למען הקהילה. אבל האם הנכונות לטפל בעולה התלוש תאפשר לו להמשיך את חייו בחברה שהושתתה על ניגודים חברתיים – אתניים, תרבותיים וכלכליים?

יחסם של אינטלקטואלים ארצישראלים לפסיכואנליזה מזכיר לא במעט את מצבו של הרוסי התלוש. הם עזבו מרצון את מחוזות הולדתם למען בנייתו של מקום חדש, אבל שיוועו להישען עדיין על היסודות התרבותיים של מכורתם. שלא כמו הצעיר האומלל, הם לא שטחו תחינה כדי לשתף בחייהם את מעצבי התרבות האירופית המודרנית. הם פשוט אימצו אותם לחיקם ועשו ככתביהם ככתוך שלהם. יתרונם היחסי היה יכולתם להביא לעברית את כתביהם של הוגים יהודים, לפרשם ולהציגם בפני קוראים מבלי שאיש יוכל להתערב במעשיהם. כך קרה לשורה של אנשי רוח שנולדו כיהודים אך לא חיו ככאלה: היינריך היינה, קרל ליבקנכט, רוזה לוקסמבורג וקרל מרקס היו שותפיו של זיגמונד פרויד למיוהדים בכוח מטעמם של פובליציסטים ומתרגמים עברים. איש מהם לא ניהל את חייו כיהודי; אחדים מהם ניהלו דו-שיח טעון וחסר הכרעה ברורה עם יהדותם. פרויד, ויותר ממנו אלברט איינשטיין, עברו גם מהלך של ציוניזציה על ידי אנשי רוח – אולי עסקני רוח היא הגדרה מתאימה יותר – שביקשו-דרשו מהם להעניק חסות אינטלקטואלית למפעל הציוני.

סביר שהיהוד של אינטלקטואלים שיהדותם לא הייתה עיקר בחייהם היה צורך של אנשי הרוח של היישוב. המהלך שעברו כדי להעצים את הפרופיל האינטלקטואלי של היהודי החדש – מרשים. את מחיקתו של היהודי הגלותי הנרפה החלו, כידוע, באימוץ רעיון 'יהדות השרירים' מבית מדרשו של מקס נורדאו. רעיון העוצמה הגופנית המשולבת בגישה לאומית לא היה המצאה יהודית טהורה, אלא העתקה ושכלול של מודל מרכז אירופי שהחל להתגבש כבר בתחילת המאה התשע-עשרה. בראשית המאה העשרים חיקו קבוצות יהודיות את רעיונו של אבי ההתעמלות המודרנית, פרידריך לודוויג יאן (Vater Jan), והקימו שורה של מועדוני ספורט נושאי שמות לאומיים למשעי: נורדאו עצמו הגה את אגודת 'מכבי', בווינה הוקם מועדון 'הכוח', ובארץ ישראל ניסו להפעיל, בחוסר הצלחה, את אגודת 'שמשון'. האימוץ של האינטלקטואלים היהודים כחלק מן הפרופיל של היהודי החדש, ומוטב – הארצישראלי המתהווה – היה בבחינת השלמת צדה השני של המטבע.

הרתיעה שעורר אימוצו הכפוי של פרויד בקרב ממשיכי דרכו מובנת לחלוטין. בניגוד לאלברט איינשטיין המתון, פרויד – שלא היה איש נחמד כפי שערך רולניק מתארו בעדינות – הצהיר בגלוי על חוסר רצונו להשתתף במפעל הציוני, אם כי גם הוא, כמו איינשטיין, היה אמביוולנטי בנושא זה. אז כעסו עליו, וגם היום היו כועסים עליו. אלא שבניגוד לקריאות החרם שהיו בוקעות מפי עמיתיו הפוטנציאליים היום, אנשי הרוח של היישוב לא מיהרו להיעלב. נהפוך הוא. הם בלעו את הכעס בזריזות והמשיכו לעשות בכתביו כבתוך שלהם, כולל מתן פרשנויות לפי רוחם. באורח אירוני אולי דווקא האימוץ הכפוי, הפרשנות הלא מדויקת ואפילו התרגום החופשי למדי הם אלה שנתנו לחברה הפסיכואנליטית בישראל את הדחיפה הראשונה לקליטה מוצלחת. עובדה היא שחרף שפע של סיבות לדחות את הפסיכואנליזה בארץ, מדובר היום באחת החברות הפסיכואנליטיות הגדולות בעולם ביחס לגודל האוכלוסייה. ההתנגדות היסודית של אנשי אקדמיה לפסיכואנליזה, הקושי המעשי לפעול בחברה דלה ובסביבה רב תרבותית או משוסעת – תלוי בזווית הראייה – ואפילו ההתנגדות לכל מה שהדיף גרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה והשוואה, כל אלה לא עצרו את החברה הפסיכואנליטית מלצמוח. ככל שעינו אותה, כן פרצה.

קליטתו המוצלחת של רעיון הפסיכואנליזה בארץ ראוי בעיני לכמה שאלות נוספות. האם המעקשים שעלו מלפני ראשוני הפסיכואנליזה בארץ בראשית פעילותם גרמו להם להתאים את הדגמים האירופיים – הפונים לחברה מבוססת ומשכילה יחסית – לחברה מבוססת פחות, שהשכלתה מגוונת מאוד? האם פערי התרבות המתונים יחסית שעמם התמודדו כבר בשנות השלושים והארבעים לימדו אותם כיצד לנהוג בפערים דרמטיים יותר המוכרים במדינת ישראל לאורך מרבית שנות קיומה? האם הפסיכואנליזה המקומית יודעת להתמודד עם ריבוי הזהויות הישראלי, הכולל פערי דת ולאום קשים לגישור המשמשים קרקע פורייה לחששות מסוגים שונים?

ויש עוד סוגיה רחבה יותר בנוגע להתקבלותם של דגמים גרמנים בתרבות העברית והישראלית. החברה הפסיכואנליטית הארצישראלית קמה ממש יחד עם עלייתה של המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית לשלטון, באביב 1933. החרמתו של האינטלקטואל היהודי זיגמונד פרויד בגרמניה ואימוצו – גם אם הבעייתי – בארץ ישראל באו בד בבד. מסיבה זו אין להתפלא על אימוצו של פרויד כיהודי והניסיון לכפות עליו גם מידה של ציונות. הרי אין כציונות פתרון טוב לבעיית הגולה, ואין כמוצא יהודי כדי להכשיר רעיונות אינטלקטואליים בעיני מי שמבקשים לעצמם מורי דרך רוחניים מודרניים, חלופה לעתיקים ממנו, הנטועים בדת. בעל כורחו היה פרויד לרועה רוחני יהודי, ואילו הארצישראלים והישראלים – גם הם לא בלב שלם – הטמיעו בתרבותם דגם מרכז אירופי מובהק. ולא סתם דגם, אלא דגם הנוגע בנימי נפשם.

